

УДК 371.5.017:502–053.6:[911](075.3)

Є.В. Копилець, м. Полтава

ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКА ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Статтю присвячено проблемі виховання екологічних ціннісних орієнтацій засобами сучасних підручників з географії для 6 класу.

Ключові слова: виховання екологічних ціннісних орієнтацій, підручник з географії.

Першорядно значущим для теорії екологічних освіти і виховання є поняття екологічних ціннісних орієнтацій. Упроваджене класичними працями А.Н. Захлебного, І.Д. Зверева, І.Т. Суравегиної та ін., воно перебуває у науковому обігу вже чверть століття. Ми трактуємо екологічні ціннісні орієнтації особистості як смислові утворення, що формуються в результаті опанування нею суб'єктних екологічних цінностей і є відображенням особистісної значущості широкого кола цінностей природи [4].

Навчально-виховний процес у вітчизняних школах на нормативному рівні націлений на виховання екологічних ціннісних орієнтацій підростаючого покоління: Державний стандарт базової і повної середньої освіти вбачає завдання освітньої галузі “Природознавство” у формуванні в учнів ціннісних орієнтацій на збереження природи, гармонійну взаємодію людини і природи, уміння екологічно виважено взаємодіяти з довкіллям.

Основою вітчизняної системи природничо-географічної освіти є вивчення у 6 класі курсу “Загальна географія”; до того ж, його опанування припадає на вік, який, за даними низки дослідників (Т.Б. Баранова, О.Ф. Дзюбенко, С.Д. Дерябо, С.В. Шмалей, В.А. Ясвін та ін.), характеризується найбільш особистісним сприйняттям проблем збереження довкілля, активним виявом бажання брати участь у практичній природоохоронній діяльності. Основним утіленням передбаченого навчальною програмою змісту освіти та найбільш комплексним засобом навчання, який виконує функції

трансляції змісту освіти, управління пізнавальною діяльністю школярів, є підручник, тому визначення потенціалу підручників з загальної географії стосовно виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків має як теоретичну, так і практичну значущість.

На Всеукраїнському науково-практичному семінарі “Впровадження сучасних технологій навчання географії у шкільній, вищій, післядипломній освіті” (м. Полтава, 2006 р.) ми вже давали характеристику підручникам з географії для 6 класу у вказаному контексті. Проте зміна програм та оновлення навчальної літератури знову актуалізували потребу в оцінці спрямованості підручників із загальної географії на виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків. Це підтверджується аналізом останніх досліджень, які стосуються означеної проблеми.

Фахівці в царині екологічного виховання О.Л. Пруцакова та Н.А. Пустовіт, аналізуючи потенціал шкільної географії щодо формування екологічної компетентності, розглядали винятково навчальні програми з предмета, до того ж, О.Л. Пруцакова акцентувала увагу на інформаційно-пізнавальній складовій екологічної компетентності [7; 8]. У публікаціях авторів чинних підручників із загальної географії ціннісний аспект екологічного виховання висвітлюється лише побіжно. Так, Л.І. Круглик привертає увагу до наявності в підручнику завдань четвертого рівня, що потребують усебічного усвідомлення природних і суспільних цінностей, глобальних проблем людства, гуманістичних переконань як регуляторів поведінки людини в довкіллі [5]. Як зазначає В.М. Бойко, спрямованість підручника з загальної географії на опанування підлітками базової екологічної цінності досягається тим, що автори вказують на імператив виживання у обмеженому просторі, розкриваючи цілісність географічної оболонки, взаємозв'язки всіх її складових та формуючи зміст узагальнювального розділу “Людина і географічна оболонка” [2]. Цілеспрямоване дослідження потенціалу чинних підручників з загальної географії стосовно виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків не здійснювалося.

Мета статті – викласти основні результати аналізу спрямованості чинних підручників із загальної географії на

виховання екологічних ціннісних орієнтацій підлітків. Нами розглянуто три навчальні видання, яким наказом Міністерства освіти і науки України від 13.07.2009 р. № 650 “Про підсумки апробації та моніторингових досліджень підручників для 5 та 6 класів загальноосвітніх навчальних закладів” надано гриф “Затверджено Міністерством освіти і науки України”.

Ми виходили з того, що географічна освіта має формувати екологічні ціннісні орієнтації, яким притаманні коеволюційна спрямованість (зорієнтованість на спільний, узгоджений, гармонійний розвиток людства і природи), прийняття універсальної цінності природи. На підставі аналізу вживання поняття “цінності природи” в теорії екологічних освіти і виховання від початку 1980-х рр. до сьогодення, доробку зарубіжних та вітчизняних екофілософів ми визначили базовими для виховання екологічних ціннісних орієнтацій наступні суб’єктні цінності природи: вітальну, або валеологічну (санітарно-гігієнічну та рекреаційну), господарську (практично-економічну), пізнавальну, моральну, історико-культурну, громадянсько-патріотичну, естетичну, самоцінність. Оскільки у формуванні мотивації екологічно виваженого ставлення до природи провідна роль належить непрагматичній взаємодії з природними об’єктами, їх суб’єктному сприйняттю, а визначальною ознакою екологічного світосприйняття є духовна спорідненість особистості з природою, визначальною для виховання екологічних ціннісних орієнтацій вважаємо опанування нематеріальних цінностей природи, насамперед – моральної цінності та самоцінності природи [3; 4].

За І.Я. Лернером, зміст емоційної й оцінювальної діяльності учнів фіксується в підручнику у вигляді емоційно насичених текстів, образності мови, яскравості ілюстративного матеріалу, витонченості доказів та формулювань, постановки моральних, естетичних проблем, завдань на усвідомлення і вияв власного ставлення, визначення системи цінностей [10]. Спираючись на це положення, охарактеризуємо представленість ідеї коеволюції, базових цінностей природи у тексті та методичному апараті підручників з загальної географії.

У вступному параграфі підручника О.Я. Скуратовича, Р.Р. Коваленка та Л.І. Круглик [9] авторами декларовано природоохоронну спрямованість науки географії, що відповідає

на запитання “Як зберегти, захистити природу нашої планети?”, зазначено, що одним з головних завдань сучасної географії стає передбачення наслідків завдань людської діяльності для запобігання її негативному впливу на природу. Відповідний наголос зафіксовано у запитанні “Яким є нині головне завдання географії?”.

Автори підручника доклали послідовних зусиль до створення привабливого образу природи Землі. Художній опис вигляду нашої планети з космосу виконує роль мотиваційного ключа до теми “Літосфера”, в окремих параграфах містяться емоційно насичені рядки про природні об’єкти та явища. Досить яскравий образ природи створює й ілюстративний ряд видання. І в додатковому, і в основному тексті зустрічаються посилання на стародавні вірування та міфи (тема “Гідросфера”). До низки параграфів уключено уривки з поетичних творів – “Слова про Ігорів похід”, доробку Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ігоря Муратова. Це не лише мотивує підлітків до навчання, а й розкриває їм естетичну, історико-культурну та громадянсько-патріотичну цінності природи. У підручнику також представлені вітальна (санітарно-гігієнічна і рекреаційна) та пізнавальна цінності природи; пізнавальна цінність виразно підпорядковується господарській (“Для того щоб користуватися багатствами природи, треба знати закони, за якими вона розвивається...” [9, с. 8]).

Розкриттю господарської цінності природи підручник традиційно приділяє найбільшу увагу. Цим відповідно зміщується акцент у висвітленні мети охорони природи. Так, Світовий океан вивчається як сховище “багатств”, тож і проблему його охорони подано винятково як проблему розумного, ощадливого використання та охорони океанічних ресурсів.

Характеризуючи у параграфі “Населення та природокористування” вплив людства на природу, автори підручника зазначають, що нині він переважно негативний. Проте його негативність подано з антропоцентричних позицій; загалом, у розділі “Людина і природа” антропоцентричність погляду на природу та її збереження виявляється найбільш виразно. Екологічна проблема витлумачується тут як проблема збереження середовища існування людства, про природу йдеться переважно покомпонентно, а про збереження рослин

і тварин, окрім як у контексті природних умов і ресурсів, мова не йде. Про навмисну та ненавмисну шкоду рослинам і тваринам оповідається лише в темі “Біосфера” розділу “Географічна оболонка та її складові”, до того ж, у досить м’яких висловах: “З вини людини окремі їх види зникли на Землі” [9, с. 179] (виділено нами. – Є.К.). Метою їх охорони названо збереження природи для нащадків. Наведена в параграфі “Населення природи для природокористування” модель екологічно доцільної поведінки не бере до уваги щоденного побутового впливу підлітків на довкілля.

Підручник В.М. Бойко та С.В. Міхелі теж розкриває підліткам розмаїття цінностей природи. Так, в основному тексті параграфу “Гори” зазначено: “Гори вражають своєю величністю й грандіозністю. Їх недосяжні вершини, що виблискують у променях сонця, викликають у людей трепетне захоплення і замилювання. Таємниці гір хвилюють увагу не тільки вчених, а й поетів, художників, альпіністів” [1, с. 113]. Серед ілюстрацій параграфа – репродукції творів художників С. Харунобу (Фудзіяма), В. Козара (Українські Карпати), А. Куїнджі (Кавказькі гори) та емблеми альпіністських експедицій. У темі “Атмосфера” подано додатковий матеріал про давньослов’янських богів Дажбога, Стрибога, Перуна та інших, розміщено низку завдань, які базуються на змалюванні атмосферних явищ у поезіях Т. Шевченка та передбачають пошук підлітками аналогів у творах інших поетів. Серед ілюстрацій – репродукція пейзажу з хмарами В. Білоуса та художнє фото туману на дніпровських схилах. Подібним чином автори представили історико-культурну, громадянсько-патріотичну та естетичну цінності природи і в темі “Гідросфера”. Розкривається у підручнику й вітальна цінність природи, виразно представлена її рекреаційна складова (характеристика значення річок, озер тощо).

Пізнавальна цінність природи у підручнику В.М. Бойко та С.В. Міхелі підпорядковується господарській; яскравим прикладом цього є матеріал параграфу “Багатства Світового океану”. Та у названому параграфі зазначається також, що важливо запобігати забрудненню океану, “щоб безмежний водний простір був для людини не тільки коморою з природними багатствами, а й давав їй естетичну насолоду” [1, с. 191].

Водночас у темі “Літосфера” охорона земної поверхні подана тільки в контексті забезпечення людських потреб. Проблему глобального потепління (тема “Атмосфера”) акцентовано на затопленні заселених приморських низовин, а про його наслідки для біоти в цілому не йдеться. Матеріал про екологічні проблеми уміщено в кількох темах, проте, з одного боку, його побудовано як добірку розрізнених прикладів, що не формує належного уявлення про глобальність цих проблем, а з іншого, пов’язаність проблематики з повсякденним життям учнів вичерпується запитанням творчого рівня “Що під силу зробити кожній людині задля збереження географічної оболонки?” [1, с. 267].

Розділ “Людина і географічна оболонка” має цілковито антропоцентричне та ресурсистське спрямування. Показово, що запитання “Чому виникає необхідність охороняти природу?” вміщене наприкінці параграфа “Природні ресурси”; навіть проблему збереження зубра як виду в цьому параграфі подано у контексті експлуатації вичерпних природних ресурсів. Пошук шляхів розв’язання проблеми забруднення довкілля пов’язується насамперед із переходом на невичерпні екологічно чисті ресурси. Моральна цінність та самоцінність природи у цьому підручнику не представлені, про прагнення до коеволюції людства і природи в ньому не йдеться.

Підручник В.Ю. Пестушка та Г.Ш. Уварової є втіленням іншої позиції. У параграфі “Вплив господарської діяльності людини на біосферу. Охорона біосфери” автори зазначають: “Навчитися з повагою ставитися до живої природи дуже важливо. І не тільки тому, що вона задовольняє наші потреби в їжі, одязі, а й тому, що в неї є право існувати і розвиватися за своїми законами” [6, с. 201]. Таким чином, це єдиний підручник з загальної географії, де означено самоцінність природи. Негативний вплив людини на біосферу в названому підручнику розкривається найбільш об’ємно та різнобічно. До того ж, тільки в ньому міститься практичне завдання для підлітків з охорони рослин і тварин, щоправда, рекомендації “викопати невеличке озерце” чи відвести куточок саду під “заповідну галявину” не є методично досконалими.

Підручник реалізує гуманітаризаційний, культурологічний підхід до вивчення географії. У ньому чимало запитань,

побудованих на змісті Біблії, народних казок, віршах Тараса Шевченка. Багато завдань пропонують підліткам підібрати приказки, прислів'я, загадки про ті чи інші природні явища, виконати малюнок чи написати творчу роботу за підсумками спостережень за природою. Культурологічний матеріал широко залучається до основного та додаткового тексту підручника. Попри певну надуманість та екологічну нейтральність, це дозволяє формувати уявлення про історико-культурну, громадянсько-патріотичну, естетичну цінність природи. Вітальна цінність природи у підручнику також представлена, втім, досить побіжно. Пізнавальна цінність природи у підручнику В.Ю. Пестушка та Г.Ш. Уварової не так помітно підпорядкована господарській, як у раніше охарактеризованих нами виданнях. Подекуди вона займає провідну позицію, як у матеріалі про унікальні форми рельєфу в темі "Літосфера" та у вступі до теми "Гідросфера".

Загалом, у характеризованому підручнику домінування користувальницького підходу до природи виражене не так яскраво, як у розглянутих вище виданнях. Хоча часом воно все ж проглядається на підсвідомому рівні. Так, негативний вплив людини на земну поверхню автори вбачають у тому, що "на місці квітучих земель залишаються *непридатні для використання ділянки...*" [6, с. 91] (виділено нами. – Є.К.). Часом екологізація навчального матеріалу нівелюється нейтрально-пізнавальним або ж природокористувальницьким характером висновків, запитань і завдань після параграфа. Це стосується параграфів "Сучасні географічні дослідження", "Зміни природи під впливом господарської діяльності людини". Попри те, що матеріал про забруднення і охорону природного середовища в однойменному параграфі значною мірою розкриває їх побутові аспекти, особиста причетність підлітків до проблем довкілля не розкривається і в цьому підручнику.

Таким чином, аналіз спрямованості чинних основних підручників з загальної географії на виховання екологічних ціннісних орієнтацій виявив, що їх відповідний потенціал суттєво відрізняється. Основна відмінність полягає у представленості / непередставленості в навчальному матеріалі самоцінності природи та ідеї спільного, узгодженого, гармонійного розвитку людства і природи. Вважаємо, що за ціннісним змістом з-

поміж основних підручників із загальної географії завданню виховання екологічних ціннісних орієнтацій найбільше відповідає підручник В.Ю. Пестушка та Г.Ш. Уварової. Оцінка сприятливості інформаційного наповнення та методичного апарату підручників для реалізації зазначеного завдання не є такою однозначною. У всіх розглянутих підручниках бракує завдань, які б ставили перед підлітками моральні проблеми стосовно взаємодії людства і природи, були спрямовані на усвідомлення і вияв власного ставлення до означеної проблематики, на ціннісне самовизначення. Здійсненим нами дослідженням засвідчено важливість з'ясування сприятливості змісту освіти для екологічного виховання не лише на рівні навчальних програм, а й на рівні підручників, оскільки ціннісне наповнення підручників, які базуються на одній програмі, може бути різним.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в подальшому вдосконаленні підручників із загальної географії та у розробці методики виховання екологічних орієнтацій підлітків з урахуванням особливостей конкретних підручників.

Література:

1. Бойко В.М. Загальна географія : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.М. Бойко, С.В. Міхелі. – К. : Освіта України; Педагогічна преса, 2006. – 272 с.
2. Бойко В.М. Ціннісний підхід до формування змісту нових підручників з географії / В.М. Бойко // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць : у 4-х т. / [редкол.: Шищенко П.Г. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – т. IV. – С. 304-306.
3. Копилець Є.В. Використання поняття “цінності природи” в теорії екологічного виховання: історія та перспективи / Є.В. Копилець // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. В.І. Сипченка. – Слов’янськ : СДПУ, 2008. – Вип. XLII. – С. 112-119.
4. Копилець Є.В. Трактатування поняття екологічних ціннісних орієнтацій у теорії екологічних освіти і виховання / Є.В. Копилець // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. В.І. Сипченка. – Слов’янськ : СДПУ, 2009. – Вип. XLIV. – С. 184-188.

5. Круглик Л.І. Зміст і структура підручника з курсу загальної географії для 6-го класу 12-річної школи в умовах диференційованого навчання / Л.І. Круглик // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [редкол.: Мадзігон В.М. (гол. ред.) та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2006. – Вип. 6. – С. 164-169.
6. Пестушко В.Ю. Загальна географія : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2006. – 240 с.
7. Пруцакова О.Л. Зміст екологічної освіти як чинник формування екологічної компетентності школярів / О.Л. Пруцакова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / [редкол.: О.В. Сухомлинська та ін.]. – К. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 10. – Кн. 1. – С. 362-369.
8. Пустовіт Н.А. Зміст природничо-географічної освіти як основа формування екологічної компетентності школярів / Н.А. Пустовіт // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / [редкол.: О.В. Сухомлинська та ін.]. – К. : ТОВ "Імекс-ЛТД", 2008. – Вип. 11. – С. 317-326.
9. Скуратович О.Я. Загальна географія : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О.Я. Скуратович, Р.Р. Коваленко, Л.І. Круглик. – К. : Педагогічна преса, 2006. – 256 с.
10. Теоретические основы содержания общего среднего образования : [монография] / под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М. : Педагогика, 1983. – 352 с.

Статья посвящена проблеме воспитания экологических ценностных ориентаций средствами современных учебников географии для 6 класса.

Ключевые слова: *воспитание экологических ценностных ориентаций, учебник географии.*

The article deals with the problem of upbringing of ecological value orientations by means of modern Geography textbooks for 6th form.

Keywords: *upbringing of ecological value orientations, Geography textbook.*